

ЄВРЕЙСЬКІ ЗАКЛАДИ ОСВІТИ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

О. М. Ігнатуша

Запорізький національний університет

ioleksa@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1959-1085>

В. А. Бесаєв

Запорізький національний університет

valentinbesaev82@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0376-8662>

Ключові слова: початкова і середня освіта, хедер, талмуд-тора, меламед, імперська політика, русифікація, асиміляція.

У статті охарактеризовано стан освіти єврейського населення на території Запорізького краю у XIX – на початку XX ст. Зазначено здобутки історіографії у вивченні питання за доби державної незалежності України. Показано збереження євреями традиційних форм початкової і середньої освіти і контроверсійне намагання російської державної влади використати систему освіти в якості інструмента русифікації євреїв та їх асиміляції в імперському просторі.

JEWISH EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE TERRITORY OF ZAPORIZHZHIA REGION (19th – Early 20th centuries)

O. M. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

V. A. Besaev

Zaporizhzhia National University

Keywords: primary and secondary education, Cheder, Talmud-Torah, Melamed, Russification, assimilation.

The article describes the state of primary and secondary education of the Jewish population in the Zaporizhzhia region in the 19th and early 20th centuries. The achievements of historiography in the study of this issue during the period of Ukraine's state independence are noted. It is shown that Jewish communities, since their appearance on the territory of the region, have taken care of the education of children, using traditional national forms of education. They were represented by cheders and talmud-tores. The practice of teaching by folk teachers - melameds - was widely used. The time of founding of individual institutions of lower education in the cities of Berdiansk, Oleksandrivsk, Melitopol, Orikhiv, and Velykyi Tokmak was specified. Statistical data on the number of educational institutions and the number of students in them are presented. The literacy level of the Jewish population of Oleksandrivskiy county at the beginning of the 20th century is analyzed in comparison with other ethno-confessional groups. It is stated that the state of education of the Jewish population of the Zaporizhzhia region did not differ significantly from the general picture of Jewish education in other provinces of Ukraine in the so-called "pale of settlement". This state of affairs was determined by both the consistent adherence to national traditions and the economic weakness, even poverty, of the overwhelming majority of the Jewish population. Traditional economic activities – handicrafts, trade, as well as changes

that indicated the involvement of Jews in the processes of forming market relations and the formation of a modern ethno-social structure of society (commercial and industrial bourgeoisie, participation in civil service) had a serious impact on the state of education. The attempts of the Russian state authorities to use the education system as a tool for the Russification of Jews and their assimilation in the imperial space are shown.

Постановка проблеми. Історія освіти єврейської меншини на території Запорізького краю почала вивчатися відносно недавно – з падінням радянської тоталітарної системи, яка лише на словах сповідувала толерантність міжнаціональних відносин, інтернаціоналізм, підміняючи його тотальною русифікацією. Разом з тим, історія освіти – один із виразних показників гармонізації суспільних і зокрема – міжетнічних, міжрелігійних, – відносин, цивілізаційного поступу суспільства, характеристик його особливостей, і, в той же час, – ключ для визначення перспектив громадянського розвитку. З цього погляду розробки тематики історії освіти єврейської меншини, яка на Запоріжжі завжди мала виразну присутність, має неабияку актуальність. Вона засвідчує суттєві зміни державно-політичних умов, системи громадянських прав і свобод, зрушення в свідомості українського суспільства, яке сьогодні зорієнтоване на європейські цінності і стандарти громадянського устрою, а відтак – працює на реалізацію цих перспектив.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші публікації з цієї теми – ровесники державної незалежності України. Тоді ж – з початком 90-х рр. ХХ ст. активізувалися й краєзнавчі дослідження, що стримувалися Москвою, адже вона завжди вбачала в них джерело небезпечних для себе національних рухів, що підточували ідею російського месіанізму, вищості російської культури.

Серед перших, хто спробував дати узагальнену характеристику стану освіти євреїв Запорізького краю у ХІХ – на початку ХХ ст., був фахівець з історії педагогіки, колишній завідувач кафедри педагогіки ЗНУ І. В. Пуха¹. Питання освіти євреїв у міському середовищі Олександрівська (з 1921 р. – Запоріжжя) другої половини ХІХ – початку ХХ ст. порушував один із ініціаторів вивчення місцевої історії євреїв, беззмінний організатор

перших щорічних науково-практичних конференцій у Запоріжжі «Єврейські читання» С. Ф. Орлянський². Аналізуючи джерельну базу питання історії єврейської меншини на Запоріжжі, про освітні процеси в її середовищі писали запорізькі архівісти – В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова³ та ін. Аспекти цього питання торкалися також науковці у контексті реконструкції історії Запорізького краю, зокрема – А. І. Карагодін⁴, М. В. Крилов⁵, Ю. А. Чиженок⁶ та дослідники історії освітньої галузі і окремих освітніх закладів – С. І. Козиряцька,⁷ О. М. Сирцова⁸, В. Г. Ткаченко⁹ та ін. Додамо до цього переліку і одну з наших публікацій¹⁰. Проте, поза дослідницьким полем, як правило, перебували питання освітньої політики влади щодо єврейського населення, громадських освітніх ініціатив єврейських спільнот, історичної динаміки розвитку єврейських закладів освіти, порівняльного

² Орлянський С. Ф. Матеріали к истории еврейской общины Александровска (Запорожья). Вып. 1. 1780 – февраль 1917 г. Харьков; Запорожье: Еврейский мир, 1997. 64 с.

³ Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (ХІХ – І половина ХХ ст.) / упоряд.: В. О. Бондар, О. Г. Величко, І. В. Козлова. Мелітополь: ТОВ «Видавн. будинок ММД», 2010. 356 с.

⁴ Карагодін А. И. История запорожского края: 1770–1917. Запорожье: ЗГУ, 1998. 286 с.

⁵ Крылов Н. Очерки по истории города Мелитополя. 1814–1917 гг. Запорожье: Тандем-У, 2008. 344 с.

⁶ Чиженок Ю. А. З історії заселення і освоєння земель Олександрівського повіту Катеринославської губернії (з другої половини ХVІІІ ст. до 1861 р.). Запоріжжя: ЛІПС, 2003. 176 с.

⁷ Козиряцкая С. И. История Александровской городской женской гимназии. *Музейний вісник*. 2010. № 10. С. 182–205.

⁸ Сирцова О. М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі ХІХ–ХХ ст. та початку ХХІ ст.: порівняльний аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Т. 2. С. 135–143.

⁹ Ткаченко В. Г. Учебные заведения Александровска в конце ХІХ – начале ХХ века. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Вип. 2. Запоріжжя, 1995. С. 16–20; Ткаченко В. Г. Професійна освіта в Олександрівському повіті. Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. *Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Вип. 1. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. С. 142–147.

¹⁰ Ігнатуша О., Атаманюк Р. Учні з єврейських родин в Олександрівській міській чоловічій гімназії (1909–1917 рр.). *Іван Стещенко на тлі епохи: кінець ХІХ – початок ХХ ст. : збірник матеріалів Всеукраїнського круглого столу (м. Полтава, 2 грудня 2024 року)*. Полтава: ПУЕТ, 2025. С. 246–255.

¹ Пуха І. В. Еврейские школы на Запорожье. *Єврейське населення півдня України: історія та сучасність*: тези до наук. конф. 19–20 листоп. 1992 р. Запоріжжя: Комунар, 1992. С. 49–51; Пуха І. В. Еврейські школи на Запоріжжі (середина ХІХ – початок ХХ ст.) *Єврейське населення Півдня України: дослідження і документи*. Вип. 1. Запоріжжя, 1994. С. 13–17.

розвитку освіти євреїв у соціально різномірних середовищах тощо.

Додамо, що поступово питання освітньої діяльності євреїв почало досліджуватися і в інших регіонах України, як у місцевому, так і у всеукраїнському вимірі, свідченням чого є публікації А. А. Мелещенко¹¹, А. В. Нарадько¹², А. В. Морозової¹³, А. Ю. Подольського¹⁴, Ю. В. Прокоп¹⁵, Н. С. Савченко¹⁶, М. М. Шитюка та В. В. Щукіна¹⁷, В. О. Яшина¹⁸ та ін.

Таким чином, історіографія питання поступово збагачувалася як теоретичними здобутками у всеукраїнському масштабі, так і фактографічними напрацюваннями місцевого контенту, на Запоріжжі – головним чином науковців закладів освіти м. Запоріжжя, Мелітополя, Бердянська.

Мета статті – узагальнити відомості попередників, доповнивши картину розвитку освіти серед єврейського населення Запорізького краю у другій половині XIX – на початку XX ст. і встановити особливості організації та динаміки навчального процесу закладів освіти, в яких навчалися діти з єврейських родин.

При цьому будемо спиратися на напрацювання згаданих вище авторів та введемо до наукового обігу маловідомі джерела Державного архіву Запорізької області з фондів закладів місцевої освіти.

¹¹ Мелещенко А. А. Роль єврейського шкільництва в системі початкової освіти на Волині в кінці XIX – на початку XX століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2018. Вип. 2. С. 86–90.

¹² Нарадько А. В. Благодійна діяльність єврейської спільноти в Україні другої половини XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 32. С. 137–147.

¹³ Морозова А. Єврейські навчальні заклади Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Історія і культура євреїв Левобережної України і Литви Х–XX вв.* Чернігов, 2001. С. 4–6

¹⁴ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 62.

¹⁵ Прокоп Ю. В. Євреї-іноземці на Півдні України (кінець XVIII – початок XX ст.): соціальний, правовий та культурний аспекти: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2017. 417 с.

¹⁶ Савченко Н. С. Культурно-освітня діяльність єврейської громади у процесі розвитку єврейського шкільництва в Україні наприкінці XIX – початком XX ст. *Наукові записки*. 2023. С. 239–249.

¹⁷ Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 222 с.

¹⁸ Яшин В. О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122; Яшин В. О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (друга половина XIX ст.). *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164.

Виклад основного матеріалу. І. В. Пуха слушно пов'язує початки організації шкільної освіти євреїв Запоріжжя з процесом їх масового заселення на територію краю. В містах і містечках краю єврейське населення проявило свою присутність вже у перші роки XIX ст. Як відомо, 1808 р. у м. Олександрівську було 15 євреїв-міщан чоловічої статі і 27 – жіночої¹⁹. Орхів, що на той час був повітовим адміністративним центром Маріупольського, а в 1801–1841 рр. – Мелітопольського повіту, вже 1801 р. мав єврейську школу – хедер. Поява перших єврейських землеробських колоній у 40-х рр. XIX ст. поклала початок організації шкільництва серед дітей-переселенців²⁰. Протягом 1846–1855 рр. в Олександрівському повіті (на теренах сучасного Пологівського району) вихідцями з Вітебської, Могилівської та Ковенської губерній було засновано 10 єврейських колоній: Весела, Красноселівка, Межиріч, Новозлатопіль, Трудолюбівка, Нечаївка, Гірка, Богодарівка, Розкішна²¹. Соціокультурний розвиток єврейської спільноти нагально вимагав створення та функціонування відповідної освітньої інфраструктури.

Певний час єврейські переселенці, розмовляючи або німецькою, або на їдиш, та не володіючи російською мовою, практично опинилися перед бар'єром для навчання своїх дітей у закладах освіти, ініційованих і утримуваних християнами та підтримуваних державою. Але до другої половини XIX ст., навіть не ця проблема вважалася головною. Єврейська спільнота з великою засторогою ставилася до системи освіти, в якій існувала загроза примусової християнізації і втрати власної етноконфесійної ідентичності. Ця загроза була реальною, про що свідчив наведений Ю. В. Прокоп факт (1825 р.) відібрання у батьків і хрещення у православну віру сина херсонського купця Самойла Бертензона Файтеля, який навчався у херсонській гімназії²². Що цей факт був не поодиноким, а відображав політичні тенденції, можна зрозуміти з прикладу, який свідчить П. Токаленко. За цим прикладом постає цілеспрямована державна лінія виразної антиєврейської політики. У 1854 р. Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов у листі до воєнного губернатора

¹⁹ Кузьменко Н., Чернолуцкий В. Популярны очерки истории Александровска. Т. I: Рождение города (1770–1820). Запорожье: Дикое Поле, 1997. С. 110.

²⁰ Пуха І. В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина XIX – початок XX ст.). С. 13–14.

²¹ Народи Північного Приазов'я (етнічний склад та особливості побутової культури). Запоріжжя: Просвіта, 1997. С. 22; Чиженко Ю. А. З історії заселення... С. 96.

²² Прокоп Ю. В. Євреї-іноземці на Півдні України ... С. 134.

Херсона М. С. Ільїнського ставив за приклад Вітебську губернію, де закрили всі нелегальні єврейські школи, а у випадку поновлення діяльності подібних шкіл передбачалося позачергово віддати всіх дітей до кантоністів, які б навчалися там²³.

Разом з тим згадані дослідники історії євреїв півдня України констатують факт послідовного дотримання представниками цієї етноконфесійної спільноти своїх національних традицій у підходах до освіти. Це пояснює факт значного упередження євреїв щодо набуття світської освіти у першій половині XIX ст. П. Токаленко слушно стверджує, що євреї прагнули до освітнього процесу на основі власних споконвічних традицій²⁴. Додамо – це було запорукою збереження їх етнічної ідентичності.

Аналізуючи образ євреїв в міському просторі Півдня України, реконструйований завдяки подорожнім путівникам мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст., О. В. Черемісін стверджує, що російські і українські мандрівники (В. В. Ізмайлов, О. С. Афанасьєв-Чужбинський) помітили більш шанобливе відношення до освіти саме в єврейському середовищі. Свідченням цьому були як чоловічі, так і жіночі єврейські школи, що обов'язково існували в кожному місті, подекуди відкривалися різного роду професійні училища. Що ж до рівня освіти міських євреїв Півдня України, то його оцінювали як дуже високий і прирівнювали до російської аристократії²⁵.

Причому традиції єврейської спільноти діаметрально розходилися з політикою російської імперії у питанні освіти. Якщо російське антиєврейське законодавство, початок якому поклало відоме «Положення» 1804 р., спрямовувало курс державних органів на уніфікацію і обмеження ініціативи євреїв через систему світської освіти, то євреї навпаки – трималися своєї релігійної освіти.

Традиційна освіта євреїв передбачала діяльність таких закладів, як хедери і талмуд-тори. Хедери – релігійні початкові школи, де навчалися хлопчики. Ці школи мали різну форму власності. Вони були як приватними, так і громадськими, а за доступом до освіти – платними і безплатними. В хедерах навчали грамоті, основам єврейської традиції обрядам, молитвам, релігійним заповідям,

читанню, тлумаченню Біблії та Талмуду. Хедери поділялися на два розряди. Цей поділ залежав від змісту навчальної програми, а відтак, і рівня викладання. У хедерах першого розряду навчали читанню, письму єврейською мовою, молитвам, читали повчальні книги. Література підкреслює, що навчання було орієнтоване на збереження релігійної спадщини єврейської спільноти. В хедерах другого розряду вивчали додатково арифметику і Талмуд. Російську мову, як і мову корінного українського населення, не викладали²⁶. В деяких закладах навчали ще і ремеслу. Єврейські школи-хедери 1-го розряду відповідали парафіяльним школам, а 2-го розряду з програмою в обсязі повітового училища – закладам середньої освіти²⁷.

Талмуд-тори були закладами освіти для дітей з бідних єврейських сімей та сиріт. Вони існували на кошти релігійних громад та добровільних пожертв. Навчалися в них хлопчики та дівчатка безкоштовно. У талмуд-торах вивчали єврейську мову, Біблію (особливо П'ятикнижжя) і Талмуд. Крім того, в умовах російської імперії навчали російській мові, арифметиці, географії історії²⁸.

Саме ці заклади почали діяти першими до розгортання мережі державних освітніх установ для єврейських дітей. Зокрема, відомо, що перші єврейські хедери були відкриті в м. Оріхові, який, як вже зазначалося, до 1842 р мав статус повітового центру Мелітопольського повіту. За наявними даними на 1838 р. у повітовому і парафіяльному училищах м. Оріхова серед 52 учнів та учениць не було жодного учня іудейського віросповідання. Хоча на той час в Оріхові мешкало 215 осіб євреїв²⁹. Тому відкриття державних закладів для єврейських дітей набувало значення державної ваги – боротьби імперії за світогляд молоді з національних меншин, яку влада прагнула русифікувати і, більше того, – залучити до російського православ'я. У контексті цілеспрямованої політики русифікації і асиміляції євреїв пригадується інший красномовний проєкт російської влади – переселення на південь України євреїв, яких планували «православити». 25 березня 1817 р. іменним

²³ Токаленко П. Антиєврейська російська контрреволюційна політика в роки Першої російської революції на Півдні України. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 25. С. 25.

²⁴ Там само.

²⁵ Черемісін О. В. Образ євреїв в міському просторі Півдня України у подорожніх путівниках мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 3 (55). С. 21.

²⁶ Козлова И. Еврейские учебные заведения на юге Украины в первой половине XIX в. *Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (XIX – I половина XX ст.)*. Мелітополь: ТОВ «Видавн. будинок ММД», 2010. С. 65.

²⁷ Бондар В., Величко О. Документи про діяльність єврейських релігійних громад у XIX ст. *Запорізький архів Студії з історії євреїв Запорізького краю (XIX – I половина XX ст.)*. Мелітополь: ТОВ «Видавн. будинок ММД», 2010. С. 11.

²⁸ Пуха И. В. Еврейские школы на Запорожье... С. 49–50.

²⁹ Ігнатуша О. М., Козлова І. В. Місто Оріхів у 1838, 1843 роках. *Архіви України*. 2024. № 2. С. 112.

імператорським указом було утворене «Товариство ізраїльських християн», яке мало на меті сприяти переходу («осадженню») євреїв на землю разом з поширенням серед них християнства³⁰. Тим не менше, ці державні проєкти до другої половини XIX ст. не мали помітних успіхів.

На 1846 р. в Оріхові діяло 11 хедерів, з них 5 – першого розряду, де навчалися 26 учнів – хлопчиків 4–7 років, і 6 хедерів 2-го розряду – з 19-ма учнями віком від 6 до 15 років. В селах, де число євреїв складало одиниці, в хедерах навчалось лише по кілька учнів. Скажімо, по дві особи – у Великому Токмаку, Новогригорівці, Попівці, Чернігівці³¹. На той самий час в Мелітопольському повіті діяв лише 1 хедер другого розряду – в с. Василівка³². Хоча, як зазначають дослідники, цих закладів могло бути значно більше, ніж показує офіційна статистика. Чимало хедерів діяли без узаконених свідоцтв і дозволів начальства. Зокрема, якщо йдеться про Бердянський повіт, то за документами Оріхівського повітового училища можна стверджувати про діяльність хедерів у Бердянську, Рогачику, Усть-Азовському, Агайманах, Малій Знам'янці та ін. селах без належної державної реєстрації³³. Так було особливо у перші роки діяльності хедерів. Це було типовою картиною на півдні України, про що писали М. М. Шитюк і В. В. Щукін³⁴.

Спираючись на дані по Катеринославській губернії, В. О. Яшин зазначає, що з 1862 до 1886 року, середня щорічна кількість учнів єврейських приватних училищ збільшилася в три рази, а учнів хедерів – ушестеро, при тому, що чисельність єврейського населення губернії збільшилася лише вдвічі³⁵.

Так само типовим було й те, що чисельність хедерів не скорочувалася і наприкінці XIX – на початку XX ст. На території Запорізького краю в 1914/1915 навчальному році вже діяло понад 40 хедерів. З них 8 – на території м. Олександрівськ³⁶. В Мелітополі наприкінці 1912 р. нараховувалось 10 хедерів, в яких навчалось 139 дітей³⁷. І хоча, на загал, кількість учнів у хедерах, що піддавалися обліку, була незначною, євреї трималися цієї форми освіти на початку XX ст.

Перша талмуд-тора на території Запорізького краю була започаткована 1860 р. у м. Бердянську.

Через 2 роки – 1862 р. – подібне єврейське громадське училище відкрили в Олександрівську, в 1885 р. – у Великому Токмаку³⁸, а 1896 р. – у Мелітополі. Число учнів в талмуд-торах було значно більшим, аніж у хедерах. Відомо, що в Олександрівському училищі талмуд-тора станом на 1900 р. навчалось 48 хлопчиків. Чисельнішою була талмуд-тора в Мелітополі. У 1912/1913 навчальному році там навчалось 112 дітей.

Відомо, що Мелітопольська талмуд-тора мала два класи: підготовчий з двома відділеннями і основний з трьома відділеннями. Відділеннями тоді іменували паралельні класи, які в сучасній шкільній практиці найчастіше мають буквенні позначення «А», «Б», «В» тощо. Вік учнів коливався від 7 до 12 років. Велика частка дітей були сиротами, або мали лише одного з батьків. Основний контингент учнів складали учні з найбідніших верств єврейського населення. Тому вони, як правило, не завершували повного курсу навчання. Батьки поспішали прилаштувати дітей до заробітку³⁹.

Таким чином, громадські єврейські училища талмуд-тори віддзеркалювали низький рівень освіти нижчих соціальних прошарків, характерний для імперської Росії. У той же час, їхня діяльність показувала важливу роль громадської ініціативи та незмінну зацікавленість єврейської громади в освіті членів своєї спільноти.

Виклики модернізації лише посилили цю природну тягу до освіти. Проте стандартизація навчання не залишала альтернатив для тих, хто прагнув здобути ґрунтовну освіту.

Поряд зі згаданими формами здобуття освіти євреям дозволялося навчання у приватних закладах і у домашніх вчителів. До кінця 1860-х рр. діти єврейських колоністів здобували домашню освіту у місцевих вчителів – меламедів – без використання російської мови⁴⁰. Проте і тут асиміляторські амбіції Росії зростали. Як пише дослідниця історії єврейської освіти на Волині А. А. Мелешенко, у 1849 р. Міністерство освіти зобов'язало меламедів складати іспити з російської мови⁴¹. А це був крок до того, щоб російську мову впроваджувати в систему початкової підготовки. Хоча, як обґрун-

³⁰ Чиженок Ю. А. З історії заселення ... С. 95.

³¹ Пуха І. В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина XIX – початок XX ст.) ... С. 15.

³² Козлова І. Єврейские учебные заведения ... С. 64.

³³ Там само. С. 65.

³⁴ Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення ... С. 129.

³⁵ Яшин В. О. Модернізація ... С. 159.

³⁶ Орлянский С. Ф. Материалы ... С. 45.

³⁷ Крылов Н. Очерки ... С. 179.

³⁸ Медведський В. І. Токмак: археологія, історія. Токмак: КВПП «Трибуна», 2005. С. 81.

³⁹ Крылов Н. Очерки ... С. 178.

⁴⁰ Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871) / пер. з нім. А. Косара. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2017. С. 315.

⁴¹ Мелешенко А. А. Єврейське шкільництво у структурі освіти Волині (кінець XVIII – початок XX століття): дис.... канд. пед. наук.: 13.00.01. Житомирський держ. ун-т імені Івана Франка. Житомир. 2015. С. 42.

товано вважає В. О. Яшин, проаналізувавши ситуацію на Катеринославщині та Херсонщині, уряд за довгий час так і не зміг встановити контроль над цими закладами⁴².

С. Ф. Орлянський зазначав, що станом на 1900 р. в м. Олександрівську діяло 5 приватних єврейських училищ. Три з них були чоловічими – Хаймовича, Беньяша, Харитонова, і два жіночими – Геккер і Шпіндлер. В них навчалися 91 особа. Крім того, у місцевих меламедів навчалось 150 учнів⁴³.

Про 4 приватних єврейських училища, що діяли в кінці XIX ст. в Мелітополі, повідомляє М. В. Крилов. Мова йде про 2 чоловічі училища С. Ключа та Берга, а також 2 жіночі – Ц. Ключ та Марша⁴⁴.

Крім дозволу євреям здобувати освіту в традиційних формах – хедерах, талмуд-торах, приватних училищах, російська імперія заохочувала їх до таких освітніх проєктів, які б формували молоду генерацію в дусі політичної лояльності і відданості імперії. Тому євреям пропонувалося навчатися в закладах освіти разом з дітьми християнських віровизнань. Але це створювало масу проблем, зокрема, їм віра забороняла вчитися в загальноосвітніх школах по суботах і слухати Закон Божий⁴⁵. В цьому переконував досвід Олександрівської жіночої гімназії. Як повідомляє О. М. Сирцова, 30 жовтня 1903 р. за ініціативою єврейського населення м. Олександрівська міська дума поставила питання про дозвіл викладання в Олександрівській жіночій прогімназії іудейської віри, закони якої не співпадали з православною⁴⁶. У жовтні 1904 р. Міністерство народної освіти дало позитивну відповідь на цей запит. Нова навчальна дисципліна викладалася лише для бажаючих. Для її навчання відвели години в позаурочний час. Підручники для вивчення дисципліни схвалило Міністерство народної освіти, а винагорода викладачів виплачувалася з коштів за сплату за навчання цього предмету. Примітно, що цей процес розгортався в контексті дедалі більшого толерування суспільства представникам інших етноконфесійних меншин – до 1916 року вводилося навчання і для вихованок римо-католицького віросповідання⁴⁷. Тож, модернізаційні процеси справляли вплив на освітню галузь, навіть попри те, що з початком першої світової війни в руслі державної політики посилювались російські націоналістичні настрої.

⁴² Яшин В. О. Модернізація ... С. 159.

⁴³ Орлянський С. Ф. Матеріали ... С. 44.

⁴⁴ Крылов Н. Очерки ... С. 179.

⁴⁵ Орлянський С. Ф. Матеріали ... С. 44.

⁴⁶ Сирцова О. М. Класична середня освіта у Запоріжжі ... С. 142–143.

⁴⁷ Там само. С. 142–143.

Отже, кроки на прискорення інтеграції єврейства до російсько-імперського соціального організму спостерігаємо вже з 40-х рр. XIX ст.

Як зазначали М. М. Шитюк і В. В. Щукін, «сфера освіти виявилася одним з тих напрямків, де дискримінаційна політика царського уряду по відношенню до євреїв виявила себе чи не найбільш яскраво»⁴⁸. Автори монографії акцентують увагу на обмеженнях, які вже від початку XIX ст. набули характеру цілеспрямованої боротьби уряду проти традиційної системи освіти євреїв і дедалі посилювались.

Водночас, в контексті асиміляторської політики урядів Олександра I та Миколи I, у першій половині XIX ст., не тільки не заперечувалося проти навчання єврейських дітей у загальних школах, але й було ініційовано створення казенних єврейських шкіл та училищ з викладанням більшості предметів російською мовою⁴⁹. Хоча, як вбачають автори цитованої монографії, єврейське населення поставилося до таких кроків уряду без особливого ентузіазму.

Іменний указ Миколи I від 13 листопада 1844 р. дозволяв євреям засновувати особливі державні училища для освіти єврейських дітей. Ці училища були двох типів – початкові, або першого розряду, що відповідали парафіяльним училищам, і другого розряду – в обсязі повітових училищ. Крім того, за євреями зберігалися права навчання в державних закладах освіти разом з учнями християнського віровизнання.

Примітна деталь – зазначений закон містив положення, що «учні, які закінчили відмінно гімназичний курс у повному обсязі і виявили, при поведінці зразковій, особливі успіхи в російській мові і словесності, звільнюються особисто від рекрутства»⁵⁰. Тож, русифікація єврейської меншини була однією з пріоритетних задач російської імперської політики, і, зокрема, в галузі освіти. Проте загальні училища з вивченням російської мови, або з викладанням російською, з'явилися тільки після 1869 р., чому передувала ініціатива окремих громад⁵¹.

З 1846 р. державні училища для освіти єврейських дітей, що діяли в територіальних межах нинішньої Запорізької області, перебували у віддані Катеринославської та Таврійської палат дер-

⁴⁸ Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення ... С. 127.

⁴⁹ Там само. С. 132.

⁵⁰ Полное собрание Законов Российской империи. Вып. 2. Т. XIX. СПб., 1845. С. 765.

⁵¹ Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871) / пер. з нім А. Косара. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2017. С. 315.

жавного майна, а їх роботою керувала дирекція училищ Одеського учбового округу. Училищами Бердянського повіту займалася Керченська училищна єврейська комісія, Мелітопольського – Карасубазарська повітова училищна комісія єврейських шкіл, Олександрівського повіту – Катеринославська єврейська училищна комісія. Ці комісії вели облік закладів освіти, видавали спеціальні посвідчення на їх відкриття, перевіряли знання учнів та вчителів. З 1881 р. єврейські навчальні заклади передали у відання Міністерства народної освіти⁵².

Ліберальні реформи в галузі освіти, як прояв наздоганяючої модернізації Російської імперії у 60-х роках XIX ст., розширили доступ до навчання дітям широких соціальних верств і етнічних груп. Збільшується чисельність початкових шкіл, з'являються нові типи шкіл та створюються навчальні заклади для національних менших імперії: євреїв, німців, чехів та ін.⁵³. Формувалася єдина система закладів освіти – початкових, середніх та вищих, що робило її не тільки відкритою для різних верств, а й привабливою для різних етнічних спільнот, таких, як євреї. Випускники гімназій та казенних училищ отримали право вступу у вищі навчальні заклади та на державну службу. Із запровадженням загальної військової повинності особи із середньою та вищою освітою отримали суттєво скорочений термін військової служби. Євреї-випускники закладів вищої освіти отримували статус «осіб вільних професій», що давало їм право постійного проживання та професійної діяльності за межами «смуги осілості». Це були реальні стимули для залучення євреїв до такої системи освіти⁵⁴.

Указом 16 березня 1873 р. єврейські училища другого розряду ліквідовувалися, а першого – були перетворені на єврейські початкові училища з поглибленим вивченням російської грамоти за рахунок обмеження єврейських предметів⁵⁵. У 1887 р. було встановлено норму для вступу євреїв до навчальних закладів. У закладах середньої освіти вона дорівнювала 5% учнів⁵⁶. Причому міністр народної просвіти граф І. Делянов у приватному листуванні вимагав від керівництва Одеського навчального округу жорстко

дотримуватись цієї норми⁵⁷. Русифікаторські ідеї модернізаційних реформ підтверджує і наступний факт, на який звертає увагу Н. С. Савченко: 26 грудня 1896 р. Рада інспекції народних училищ Південно-Західного краю ухвалила рішення про можливість переведення учнів початкових єврейських училищ до наступних класів, незважаючи на незадовільні оцінки з «єврейських предметів»⁵⁸. Розмивання єврейської ідентичності означало не що інше, як рух у бік зміцнення загальноросійської спільноти.

Не дивно, що, відповідаючи на виклики часу, спостерігаємо збільшення частки єврейських дітей, батьки яких обирали для своїх нащадків класичну гуманітарну чи професійну освіту за російським імперським зразком.

Ініціативи створення у м. Олександрівську закладів середньої освіти – гімназій і училищ, були підтримані жителями різних верств і національностей. Під клопотанням на адресу міського голови про відкриття чоловічої гімназії бачимо підписи осіб з прізвищами, що мали ознаки єврейського походження: Лейтер, Зіммель, Кран, Герцен, Абрамова, Харьковський, Кацен, Литвак, Бродський, Йосиф Жуковський та ін.⁵⁹.

За нашими спостереженнями, відсоток учнів Олександрівської чоловічої гімназії, які мали єврейську національність, перевищував реальну частку єврейського населення міста Олександрівськ. За фактами, наведеними С. Ф. Орлянським, можемо зробити висновок, що цей факт стосувався також і жіночих освітніх закладів. Зокрема, С. Ф. Орлянський наводив статистику національного складу учнів усіх закладів освіти м. Олександрівська на 1900 рік. Всіх учнів у місті нараховувалось 1 716 чол. З них українців, росіян і білорусів було 897, євреїв – 768, інших національностей – 51⁶⁰. Цей факт свідчив не тільки про національні традиції єврейської спільноти у ставленні до освіти, а й про відгук цієї спільноти на виклики модернізації у її специфічному російсько-імперському варіанті – виборі профілю навчальних закладів представниками єврейської спільноти.

До гімназії вступали діти євреїв, які отримали початкову освіту вдома чи в початковій школі. Це були як місцеві жителі Олександрівська, так і мешканці інших міст і містечок, батьки яких змінювали місце служби, переїздили до Олександрівська на

⁵² Пуха І. В. Єврейські школи на Запоріжжі (середина XIX – початок XX ст.) ... С. 14–15.

⁵³ Савченко Н. С. Культурно-освітня діяльність ... С. 240–241.

⁵⁴ Шитюк М. М., Шукін В. В. Єврейське населення ... С. 132.

⁵⁵ Савченко Н. С. Культурно-освітня діяльність ... С. 241.

⁵⁶ Подольський А. Ю. Антисемітська політика російського царизму в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С. 62.

⁵⁷ Яшин В. О. Розвиток світської освіти ... С. 118.

⁵⁸ Савченко Н. С. Культурно-освітня діяльність ... С. 243.

⁵⁹ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф. 24. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 1–3, 8–9.

⁶⁰ Орлянський С. Ф. Матеріали ... С. 44.

тимчасову чи постійну роботу. Директор Олександрівської чоловічої гімназії у своєму звіті за 1915/1916 навчальний рік привертав увагу до показового факту, за яким вбачалась тенденція: євреї частіше інших прагнули віддати своїх дітей до гімназії, незважаючи на рівень їхньої підготовки⁶¹. Не рідкістю були випадки, коли до гімназії приймали дітей, старших рекомендованого віку. Такі були на початку 1917 р. й серед євреїв, про що свідчать єврейські прізвища серед учнів гімназії 1–4 класів⁶², що підтверджувалось метричними записами, зробленими рабинами (1 клас: 2 учні з 12; 2 клас: 1 з 15; 3 клас: 3 з 9; 4 клас: 3 з 12). Цей факт фіксує лист директора гімназії до попечителя Одеського навчального округу⁶³.

Серед випускників цього училища також фіксуємо чимало єврейських дітей. Вони були як серед найбільш успішних вихованців, так і серед тих, хто не витримав іспити. Скажімо, на засіданні педагогічної ради чоловічого училища 1915 р. ухвалили рішення про видачу атестатів зрілості з нагородженням срібними медалями трьох учнів: Веймера Іогана, Мелько Олександра і П'ятигорського Ісаака, один із яких, без сумніву, був єврейського походження – П'ятигорський Ісаак. Серед випускників того року були також діти інших єврейських родин, зокрема – Яків Геншафт⁶⁴, вірогідно – нащадок або близький родич відомого у м. Олександрівську купця 2-ї гільдії, діяча міського самоврядування (гласного думи) – Абрама Мойсейовича Геншафта, власника торгового дому «А. М. Геншафт і К^о»⁶⁵, або – Берка Зелмановича Геншафта, який у той самий час (з 1912 р.) займав виборну посаду казначея єврейської громади в Головній хоральній синагозі⁶⁶. Вивчення успішності учнів з єврейських родин, які навчалися в Олександрівській міській чоловічій гімназії на початку ХХ ст., показує, що єврейські діти частіше навчалися з «достатнім» рівнем, значно рідше – з посереднім⁶⁷.

Ці факти стверджують, що державна гімназійна освіта виконувала роль своєрідного соціального ліфта підіймаючи її здобувачів до бажаних їм посад, відкриваючи шлях до успішного го кар'єрного зростання.

Відкритими для єврейських дітей були також двері приватного училища О. І. Ляховського. Більш заможні батьки віддавали своїх дітей до навчання в престижні заклади освіти інших крупніших міст.

Поширювалася жіноча освіта. З 1897 р. в Олександрівську почала діяти міська жіноча гімназія, спочатку у статусі прогімназії, а з 1901 р. як заклад середньої освіти⁶⁸. С. І. Козиряцька ілюструє ще один яскравий політичний виклик, що кидали реалії російської імперії єврейській освіті початку ХХ ст. Після погромів, які прокотилися Олександрівськом з жовтня 1905 р., завдавши чималих збитків місцевим євреям і підірвавши їх звичні спроможності давати освіту своїм дітям, деякі з них змушені були перевести своїх дочок з навчальних закладів інших міст до місцевої гімназії. Причому цих учениць приймали «понад комплект»⁶⁹. Тож, модернізаційні виклики діяли надзвичай жорстко, проте відсторонитись від них, не відповідати на них, було неможливо.

В. О. Яшин звертає увагу на примітний факт – погроми консолідували єврейську спільноту, пробуджували її національну свідомість – формувався модерний єврейський рух національно-державного відродження – сіонізм. Модерні освітні ініціативи єврейських громад ставали більш чітко національно-орієнтованими. Зокрема, – «управління освітньою справою в краї переходило до рук економічно впливових і національно-свідомих єврейських інтелектуалів»⁷⁰. Це, як побачимо далі, віддзеркалили зміни в організації освіти євреїв м. Олександрівська.

Єврейські дівчата в Олександрівську на початку ХХ ст. мали також доступ до гімназійної освіти через приватні заклади. Зокрема, одним із таких була гімназія М. В. Геккер⁷¹. Батьки, як правило, сприяли вступу доньок до гімназій, оскільки освіта відкривала можливості як для соціальної інтеграції, так і для професійного розвитку.

Не менш затребуваною для єврейського населення Олександрівська була професійна освіта, традиційно пов'язана з заняттями торгівлею, підприємництвом. Адже, за різними даними, відсоток євреїв, залучених до торгівлі на території Катеринославської губернії у ХІХ ст., становив близько 30–40 %. Аналогічно було і на теренах Таврійської губернії. Скажімо, В. Любченко зазначає, що у

⁶¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 44.

⁶² Ігнатуша О., Атаманюк Р. Учні з єврейських родин ... С. 251.

⁶³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 37–38.

⁶⁴ Там само. Спр. 6. Арк. 220.

⁶⁵ Орлянский С. Ф. Материалы ... С. 42, 53–54.

⁶⁶ Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска XIX – начала XX ст. *Запорізький архів. Студії з історії євреїв Запорізького краю (ХІХ – І половина ХХ ст.)*. Мелітополь: ТОВ «Видавн. будинок ММД», 2010. С. 28.

⁶⁷ Ігнатуша О., Атаманюк Р. Учні з єврейських родин ... С. 250.

⁶⁸ Козиряцкая С. И. История Александровской городской женской гимназии... С. 183–184.

⁶⁹ Там же. С. 203.

⁷⁰ Яшин В. О. Модернізація ... С. 161.

⁷¹ ДАЗО. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–40.

90-х рр. XIX ст. торгівлею займалися майже 40 % євреїв Таврії⁷² Тому серед них користувалося попитом Олександрівське комерційне училище.

Звернемо увагу ще на один важливий аспект, відтінений місцевими краєзнавцями, але не екстрапольований ними у контексті освіти національних меншин. Як пише В. М. Стойчев, в Олександрівській чоловічій (1911 р.), жіночій (1914 р.) гімназіях і в комерційному училищі (1913 р.) були влаштовані домові церкви⁷³. Проте, у реаліях імперії, яка культивувала лише російську ідентичність і використовувала при цьому ресурс російської православної церкви, поняття домової церква наповнювалося виключно російсько-православним змістом. Церкви були облаштовані і освячені за православною традицією. Виходить так, що учні-євреї, як і представники інших меншини зі своїми власними етноконфесійними потребами, були лише спостерігачами власного ущемлення порівняно з тими, хто міг відкрито залучатися до релігійних обрядів у згаданих домових церквах. Релігійний фактор, що взаємодіяв з освітою (адже обов'язковим було викладання основ віровчення), ставав також викликом національній ідентичності євреїв, стимулюючи їх перехід на православ'я, що було черговим кроком до русифікації.

Вже згаданий вище звіт директора Олександрівської чоловічої гімназії за 1915/1916 навчальний рік доволі чітко свідчить про ці русифікаторські пріоритети. Процитуємо уривок з нього: «Діяльність директора, інспектора і класних наставників і вчительської корпорації була спрямована на те, щоб прикладом і відповідними заходами розвинути у вихованцях почуття обов'язку і свідомість необхідності підпорядкування. Релігійно-моральне виховання ставилось в основу. Зусилля спрямовувались до того, щоб запалити і розвинути у вихованцях віру в Бога, любов до Государя і Вітчизни, адже тільки на цій основі можна створити чесних і корисних громадян – вірних слуг Царя і Батьківщини»⁷⁴. Як бачимо, директор не тільки повідомляв про імперські пріоритети освіти, а й виказував себе їх палким прихильником. З іншого боку, як вже зазначалося, дискримінаційні по-

відношенні до євреїв кроки влади викликали протидію в їхньому середовищі, формуючи свідомість модерної нації.

Ще однією формою освіти для євреїв були суботні та недільні школи.

У Мелітополі таку суботню чоловічу школу відкрили 24 жовтня 1898 р. У першу ж суботу до неї записалось 52 особи, а з наступного навчального року школа отримала статус суботньо-недільної, в ній почали навчатися двічі на тиждень. Восени 1900 р. відкрилася також і єврейська жіноча суботня школа⁷⁵.

Аналогічні школи діяли на той час і у повітовому Олександрівську. Дані про них станом на 1900 р. наводив С. Ф. Орлянський. Працювали вони у вечірній час. Чоловічу відвідували 50 учнів, жіночу – 70 учениць. Відомо, що чоловічою школою завідував рабин А. М. Хаймович⁷⁶. Факт затвердження його на посаду завідуючого 10 грудня 1898 р.⁷⁷ дає підстави стверджувати, що ця школа того року вже діяла.

Суботні і недільні навчальні заклади для євреїв були приватними, тому фінансувалися переважно благодійними товариствами. Кошти збиралися або шляхом підписки, або організовували якісь заходи, наприклад: проведення лотерей, літературне читання, концерти, лекції тощо. Зазвичай, в недільних школах працювали безкоштовно. Школи не мали власного будинку для проведення навчання, тому їм приходилося проводити свої заняття в різних закладах. Інколи недільним школам дозволялося безкоштовно користуватися меблями, навчальним приладдям та книжками бібліотеки. Майже всі недільні школи безкоштовно надавали своїм учням необхідний матеріал для навчання: книжки, папір, пера тощо⁷⁸.

Наявна статистика за 1899 р. свідчить, що рівень освіти, а точніше – грамотності єврейського населення все ж був порівняно вищий від пересічного рівня грамотності місцевого поліетнічного населення. А. І. Карагодін, спираючись на документи Державного архіву Запорізької області, наводив таку статистику Олександрівського повіту Катеринославської губернії: На 1 000 єврейських господарств припадало 745, які вважались грамотними. Тоді як серед усього загалу населення на 1 000 господарств припадало лише 560 грамотних⁷⁹.

⁷² Любченко В. Євреї у складі Російської імперії. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Вид. 3-є. Київ: Дух і Літера, 2009. С. 70.

⁷³ Стойчев В. М. Домовые церкви г. Александровска начала XX века: к истории возникновения (по материалам Государственного архива Запорожского области). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2007. № 21. Т. 1. С. 128, 130, 131.

⁷⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42–42зв.

⁷⁵ Крылов Н. Очерки ... С. 178–179.

⁷⁶ Орлянский С. Ф. Материалы ... С. 44.

⁷⁷ Величко Е. Из истории еврейской общины города Александровска ... С. 27.

⁷⁸ ДАЗО. Ф. 76. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 138.

⁷⁹ Карагодин А. И. История Запорожского края: 1770–1917: (Документы и материалы). ... С. 400–401.

Разом з тим, рівень грамотності місцевих євреїв поступався таким категоріям населення як «німці на купленій землі» (760) та «селяни на купленій землі» (810). Останнє дає підставу стверджувати про пряму залежність стану освіти від майнового стану селянства різних національностей. Чим заможнішими були господарства, тим вищими були показники грамотності їх членів. Євреї, поселені на надільній землі, не були заможними, тож і не мали бажаних спроможностей освіти. Разом із тим, відзначимо цікавий гендерний аспект. На 1 000 осіб жіночої статі старше 7-річного віку у єврейському середовищі Олександрівського повіту грамотними були 115 осіб, тоді як пересічна цифра по повіту була майже втричі меншою – 41 особа. За показником освіти жіночого населення євреїв можна прирівняти до категорії «селяни на купленій землі» – 122 особи. Разом з тим, обидві ці категорії помітно відставали від категорії «німці на купленій землі», де показник жіночої грамотності визначався як 427 з 1 000 осіб.

Таким чином, проаналізована статистика свідчить про суттєву роль національних традицій у формуванні освітнього середовища. Національний характер єврейської спільноти формував більш чіткі пріоритети здобуття освіти молоддю і, зокрема – жінками. Разом з тим, рівень грамотності жіночого середовища суттєво поступався чоловічому. У порівнянні з чоловіками, в єврейському національному середовищі грамотними були лише 11,5 % жінок. Пересічний показник серед усього населення по Олександрівському повіту становив – 4,1 %, у середовищі «селяни на купленій землі» – 12,2 %; у середовищі «німці на купленій землі» – 42,7 %.

Висновки. Таким чином, єврейська початкова і середня освіта на території Запорізького краю у XIX – на початку XX ст. віддзеркалювала доволі типові картини стану і характеру освіти єврейської етноконфесійної спільноти доби переходу до модернізації на теренах українських етнічних земель. Ця освіта продовжувала відчувати на собі потужний тиск національної традиції, що зумовлювало релігійний характер початкової освіти та суттєві впливи релігійних традицій на наступному рівні – середньої освіти. Зв'язок з глибинними традиціями проявлявся в існуванні своєрідних форм початкової освіти – хедери, талмуд-тори, навчання меламедів, а також – в гендерній нерівності здобуття освіти. Стан освіти місцевого єврейського населення чітко відображав на загал невисоке

соціальне становище родин здобувачів освіти, їхню професійну – промислово-ремісничу і торгівельну – спеціалізацію. Останнє виявлялося у доволі частому незавершенні освіти за умов переважання потреб працевлаштування.

З посиленням модернізаційних процесів активізується включення євреїв у систему загальної державної освіти російської імперії з усіма відповідними наслідками. Це спричиняє дискусії і конфлікти на рівні збереження традицій. Разом з тим, специфіка соціального життя модерного міста (Олександрівськ тут не був винятком), в якому єврейське населення займало доволі помітне місце, вимагало від них активнішого включення в державні, соціально-економічні, громадсько-політичні процеси, що потребували суттєвого підвищення рівня освітньої підготовки. Це проявилось розширенням мережі приватних єврейських шкіл та розширенням вступу на навчання єврейських дітей в державні заклади освіти, що з 60-х рр. XIX ст. почали функціонувати на загальних засадах уніфікованих державних програм. При цьому російська державна влада втілювала свої асиміляторські проекти, прагнучи використати освіту інструментом русифікації, нівелювання національних традицій і прищеплення російських імперських наративів. У державних закладах середньої освіти, і, навіть, у приватних, де велику частку складали учні з єврейських родин, обов'язковим стало виконання програми, що передбачала вивчення російської мови, словесності, історії та географії – тобто предметів, зорієнтованих на зміцнення імперської ідентичності. Модернізація за імперським російським варіантом суперечливо і спроквола враховувала національні освітні потреби євреїв, не дозволяючи основного – широких прав на їх національно-культурну автономію. Таким шляхом єврейська молодь вводилася в «русскій мір» культури і ментальності, формувалась її політична лояльність, прищеплювались вірнопідданські почуття «царю і отчєству», під яким розумілася імперська Росія. Те, що це формування імперської ідентичності відбувалося в «українському морі» – середовищі, де переважну більшість населення регіону становили українці, жодним чином не хвилювало русифікаторів. Цю русифікаторську освітню програму українці мусили виконувати так само, як і євреї. У цьому і полягав імперський проєкт. Заклади освіти, в яких навчалася єврейська молодь, не мали освітніх альтернатив.

References

- Bondar V., Velychko O. Dokumenty pro diial'nist' ievrejs'kykh relihiinykh hromad u XIX st. [Documents on the activities of Jewish religious communities in the 19th century]. *Zaporiz'kyj arkhiv Studii z istorii ievreiv Zaporiz'koho kraiu (XIX – I polovyna XX st.)*. Melitopol': TOV «Vydavn. budynok MMD», 2010. S. 8–12.
- Velichko E. Iz istorii evrejskoj obshhiny goroda Aleksandrovsk XIX – nachala XX st. [From the history of the Jewish community of the city of Oleksandrivsk in the 19th - early 20th centuries]. *Zaporiz'kyj arkhiv. Studii z istorii ievreiv Zaporiz'koho kraiu (XIX – I polovyna XX st.)*. Melitopol': TOV «Vydavn. budynok MMD», 2010. S. 26–30.
- Derzhavnyj arkhiv Zaporiz'koi oblasti [State Archives of Zaporizhzhia Region] (DAZO). F. 3. Op. 1. Spr. 1. DAZO. F. 23. Op. 1. Spr. 1. DAZO. F. 76. Op. 1. Spr. 3.
- Zaporiz'kyj arkhiv. Studii z istorii ievreiv Zaporiz'koho kraiu (XIX – I polovyna XX st.) [Zaporizhzhia Archive. Studies on the History of the Jews of the Zaporizhzhia Region (19th – 1st Half of the 20th Century)] / uporiad.: V. O. Bondar, O. H. Velychko, I. V. Kozlova. Melitopol': TOV «Vydavn. budynok MMD», 2010. 356 s.
- Ihnatusha O., Kozlova I. Misto Orihiv u 1838, 1843 rokakh [The city of Orihiv in 1838, 1843 according to archival documents]. *Arkhivy Ukrainy*. 2024. № 2. S. 126–146.
- Ihnatusha O., Atamaniuk R. Uchni z ievrejs'kykh rodyn v Oleksandrivsk'ij mis'kij cholovichij himnazii (1909–1917 rr.) [Students from Jewish Families at the Oleksandrivsk Municipal Male Gymnasium (1909–1917)] *Ivan Steshenko na tli epokhy: kinets' XIX – pochatok XX st. : zbirnyk materialiv Vseukrains'koho kruhloho stolu (m. Poltava, 2 hrudnia 2024 roku)*. Poltava : PUET, 2025. S. 246–255.
- Karagodin A. I. Istoriya Zaporozhskogo kraja: 1770–1917 [History of the Zaporizhzhia Region: 1770–1917]. Zaporozh'e: ZGU, 1998. 286 s.
- Karagodin A. I. Istoriya Zaporozhskogo kraja: 1770–1917: (Dokumenty i materialy) [History of the Zaporizhzhia Region: 1770–1917: (Documents and materials)]. Zaporozh'e: ZGU, 2002. 457 s.
- Kozlova I. Evrejskie uchebnye zavedeniya na yuge Ukrainy v pervoj polovine XIX v. [Jewish educational institutions in the south of Ukraine in the first half of the 19th century]. *Zaporiz'kyj arkhiv. Studii z istorii ievreiv Zaporiz'koho kraiu (XIX – I polovyna XX st.)*. Melitopol': TOV «Vydavn. budynok MMD», 2010. S. 63–65.
- Kozyryackaya S. I. Istoriya Aleksandrovskoj gorodskoj zhenskoj gimnazii [History of Oleksandrivsk women's local gymnasium]. *Muzejnyj visnyk*. 2010. № 10. S. 182–205.
- Krylov N. Ocherki po istorii goroda Melitopolya. 1814–1917 gg. [Essays on the history of the town of Melitopol. 1814–1917 gg.]. Zaporozh'e: Tandem-U, 2008. 344 s.
- Kuz'menko N., Chernoluckij V. Populyarnye ocherki istorii Aleksandrovsk. T. I: Rozhdenie goroda (1770–1820) [Popular essays on the history of Oleksandrivsk. Vol. I: The Birth of the City (1770–1820)]. Zaporozh'e: Dikoe Pole, 1997. 152 s.
- Liubchenko B. Yevrei u skladi Rosijs'koi imperii [Jews as a part of the Russian Empire]. *Narysy z istorii ta kul'tury ievreiv Ukrainy*. Vyd. 3-ie. Kyiv: Dukh i Litera, 2009. S. 60–96.
- Medveds'kyj V. I. Tokmak: arkheolohiia, istoriia [Tokmak: archaeology, history]. Tokmak: KVPP «Trybuna», 2005. 220 s.
- Meleschenko A. A. Yevrejs'ke shkil'nytstvo u strukturi osvity Volyni (kinets' XVIII – pochatok XIX stolittia) [Jewish schooling in the structure of education of Volyn (end of XVIII – beginning of XX century)]: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.01. Zhytomyr. 2015. 219 s.
- Meleschenko A. A. Rol' ievrejs'koho shkil'nytstva v systemi pochatkovoї osvity na Volyni v kintsi XIX – na pochatku XX stolittia [The Role of Jewish Schooling in the Primary Education System of Volyn at the End of XIX – Beginning XX century]. *Visnyk Zhytomyrs'koho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedagogichni nauky*. 2018. Vyp. 2. S. 86–90.
- Mieshkov D. Zhyttievij svit prychnomors'kykh nimtsiv (1781–1871) [The life world of the Black Sea Germans] / per. z nim. A. Kosara. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Klio», 2017. 464 s.
- Morozova A. Yevrejs'ki navchal'ni zaklady Livoberezhnoi Ukrainy u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st. [Jewish educational institutions of Left-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Istoriya i kul'tura evreev Levoberezhnoj Ukrainy i Litvy X–XX vv.* Chernigov, 2001. S. 4–6.
- Narad'ko A. V. Blahodijna diial'nist' ievrejs'koi spil'noty v Ukraini druhoi polovyni XIX stolittia [Charitable activities of the Jewish community in Ukraine in the second half of the 19th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2012. Vyp. 32. S. 137–147.
- Narody Pivnichnoho Pryazov'ia (etnichnyj sklad ta osoblyvosti pobutovoї kul'tury) [The peoples of the Northern Azov Sea (ethnic composition and features of everyday culture)] / B. M. Kocherha ta in. Zaporizhzhia: Prosvita, 1997. 176 s.
- Orlyanskij S. F. Materialy k istorii evrejskoj obshhiny Aleksandrovsk (Zaporozh'ya). Vyp. 1. 1780 – fevral' 1917 [Materials for the history of the Jewish community of Oleksandrivsk (Zaporizhzhia). Issue 1. 1780 – February 1917]. Xarkov; Zaporozh'e: Evrejskij mir, 1997. 64 s.

- Podol's'kyj A. Yu. Antysemits'ka polityka rosijs'koho tsaryzmu v Ukraini na pochatku XX st. [Anti-Semitic policy of Russian tsarism in Ukraine at the beginning of the 20th century]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. 1995. № 6. S. 61–65. Polnoe sobranie Zakonov Rossijskoj imperii [Complete Collection of Laws of the Russian Empire]. Vyp. 2. T. XIX. SPb., 1845. 921 s.
- Prokop Yu. V. Yevrei-inozemtsi na Pivdni Ukrainy (kinets' XVIII – pochatok XX st.): sotsial'nyj, pravovyj ta kul'turnyj aspekty [Foreign Jews in Southern Ukraine (late 18th – early 20th centuries): social, legal and cultural aspects]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Odesa, 2017. 417 s.
- Puxa I. V. Evrejskie shkoly na Zaporozh'e [Jewish schools in the Zaporizhzhia region]. *Yevrejs'ke naseleння pivdnia Ukrainy: istoriia ta suchasnist': tezy do nauk. konf. 19–20 lystop. 1992 r.* Zaporizhzhia: Komunar, 1992. S. 49–51.
- Pukha I. V. Yevrejs'ki shkoly na Zaporizhzhii (seredyna XIX – pochatok XX st.) [Jewish schools in the Zaporizhzhia region (mid-19th – early 20th centuries)]. *Yevrejs'ke naseleння Pivdnia Ukrainy: doslidzhennia i dokumenty*. Vyp. 1. Zaporizhzhia, 1994. S. 13–17.
- Savchenko N. S. Kul'turno-osvitnia diial'nist' ievrejs'koi hromady u protsesi rozvytku ievrejs'koho shkil'nytstva v Ukraini naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Cultural and educational activities of the jewish community in the process of development of the jewish schooling in Ukraine in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Naukovi zapysky*. 2023. S. 239–249.
- Syrtsova O. M. Klasychna serednia osvita u Zaporizhzhii na rubezhi XIX–XX st. ta pochatku XXI st.: porivnial'nyj analiz [Classical secondary education in Zaporizhzhia at the turn of XIX–XX centuries and at the beginning of the 21st century: a comparative analysis]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. 2019. Vyp. 52. T. 2. S. 135–143.
- Stojchev V. M. Domovye cerkvi g. Aleksandrovska nachala XX veka: k istorii vozniknoveniya (po materialam Gosudarstvennogo arxiva Zaporozhskoj oblasti) [House churches of the city of Oleksandrivsk at the beginning of the 20th century: on the history of their origin (based on materials from the State Archives of the Zaporizhzhia Region)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho derzhavnogo universytetu*. 2007. № 21. T. 1. S. 126–132.
- Tkachenko V. H. Profesijna osvita v Oleksandriv'skomu poviti [Vocational education in Oleksandrivskyi county]. *Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia. Zapysky naukovy-doslidnyts'koi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*. Vyp. 1. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U», 1996. S. 142–147.
- Tkachenko V. G. Uchebnye zavedeniya Aleksandrovska v konce XIX – nachale XX veka [Educational institutions of Oleksandrivsk in the late 19th – early 20th centuries]. *Kul'turolohichnyj visnyk. Naukovo-teoretychnyj schorichnyk Nyzhn'oi Naddnyprianschyny*. Vyp. 2. Zaporizhzhia, 1995. S. 16–20.
- Tokalenko P. Antyievrejs'ka rosijs'ka kontrevoliutsijna polityka v roky Pershoi rosijs'koi revoliutsii na Pivdni Ukrainy [The russian anti-jewish counterrevolutionary policy in the years of the First russian revolution in the South of Ukraine]. *Aktual'ni pytannia humanitarnykh nauk*. 2019. Vyp. 25. S. 24–32.
- Cheremisn O. V. Obraz ievreiv v mis'komu prostori Pivdnia Ukrainy u podorozhnikh putivnykakh mandrivnykiv kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [The image of urban jews of the South of Ukraine in the travel guide books of the travelers of the late 18th – 19th centuries]. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2020. Vol. 3(55). S. 16–22.
- Chyzenok Yu. A. Z istorii zaselennia i osvoienntia zemel' Oleksandriv'skoho povitu Katerynoslavs'koi hubernii (z druhoi polovyny XVIII st. do 1861 r.) [From the history of settlement and development of the lands of the Oleksandrivsky county of the Yekaterinoslav province (from the second half of the 18th century to 1861)]. Zaporizhzhia: LIPS, 2003. 176 s.
- Shytiuk M. M., Schukin V. V. Yevrejs'ke naseleння Khersons'koi huernii v XIX – na pochatku XX stolit' [The Jewish population of the Kherson province in the 19th and early 20th centuries]. Mykolaiv: Vyd-vo Iryny Hudym, 2008. 222 s.
- Yashyn V. O. Modernizatsiia tradytsijnoi ievrejs'koi osvity na Khersonschyni ta Katerynoslavschyni (druha polovyna XIX st.) [The modernization of the traditional jewish education in Kherson and Katerynoslav provinces (late nineteenth century)]. *Hrani*. 2014. № 4. S. 156–164.
- Yashyn V. O. Rozvytok svits'koi osvity sered ievrejs'koho naseleння Khersonschyny ta Katerynoslavschyny u druhih polovyni XIX stolittia [Development of society education among jews in Kherson and Katerynoslav provinces (late nineteenth century)]. *Hrani*. 2014. № 5. S. 114–122.